

Тукаленко Інна Анатоліївна

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0003-4169-6457>

e-mail: innet@online.ua

ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ ТА РОСІЇ ЯК ІНДИКАТОР ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ

Резюме

У статті здійснено аналіз нормативно-правового закріплення змін гендерної політики України та Росії від часу розпаду СРСР. Компаративний підхід дозволив виявити та обґрунтувати істотні відмінності у готовності обох країн просуватися на шляху до комплексної імплементації норм гендерної рівності у питаннях сім'ї, статі та сексуальної орієнтації. Доводиться, що просування «традиційних цінностей» як апології патріархальної родини та гомофобії в Росії, і нормативно-правове утвердження цього консервативного курсу, можна вважати маркером процесів дедемократизації та консолідації авторитарного режиму. Натомість, в Україні відстежуємо процес поступової лібералізації норм гендерної культури, що знаходить відображення у розширенні антидискримінаційної нормативно-правової бази, закріпленні культури гендерного паритету та зростанні толерантності до людей з іншою сексуальною орієнтацією. З'ясовано, що особливості еволюції гендерної політики України та Росії є проєкцією загально-політичних процесів, котрі відображають тенденції розширення чи згортання демократичних норм та інститутів, а отже можуть слугувати індикатором трансформації політичних режимів.

Ключові слова: гендерна політика, дискримінація за ознакою статі і сексуальної орієнтації, гомофобія, демократизація, трансформація режимів, авторитарний відкат.

Вступ

Розпад Радянського Союзу стає відправною точкою трансформації політичних систем всіх колишніх його республік. Україна розпочинає свій

шлях незалежності в умовах істотної кореляції своєї траєкторії розвитку із станом та динамікою руху Росії, сила тяжіння якої утримує Україну в орбіті свого впливу ще тривалий час. Спільний політико-інституційний уклад колишніх республік від часів перебудови зазнав різних за інтенсивністю змін, що позначалися і на виробленні нових - релевантних тогочасним викликам - гендерних політик. Етакратичний гендерний порядок Радянського Союзу, що виявляв себе у монопольному впливові держави на регулювання гендерних відносин (сексуальних, наталістських, сімейних тощо), деконструється як на рівні інституційних відносин, так і на рівні повсякденності. Модель традиційної родини з працюючою матір'ю-доглядальницею (як елемента соціалістичної економіки) та ригористичний морально-етичний канон сексуальності радянського гендерного порядку стрімко лібералізується. Процеси політичної лібералізації та зародження ринкової економіки й конкуренції як змагальної культури в цілому - поза системою економічних відносин - відіграли значиму роль у розширенні громадянських та політичних прав, руйнуванні жорстких соціокультурних обмежень та делегітимації нормотворчої і контрольної функції держави у питаннях сексуальної поведінки, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності, шлюбу та інших аспектів особистісного вибору людини. Комплексні виклики, що постали перед державами, відтак потребували нових рішень і дій у всій площині регулювання суспільних відносин, зокрема і у формуванні візії гендерної політики.

Підходи до регулювання гендерних відносин чутливі до режимних характеристик політичної системи та місця емансипативних цінностей в системі ціннісних пріоритетів громадян. Р. Інглгарт та К. Вельцель у теорії культурної модернізації демонструють, що ставлення до нових гендерних ролей є ключовим компонентом диференціації суспільств на ті, де панують цінності виживання і ті, для яких важливішими є цінності самовираження. Це ставлення, у свою чергу, є індикатором глибинних змін у культурі толерантності та довіри в цілому. Адже міжкультурні варіативності мають обмежений вияв і це дає можливість прослідкувати виразні закономірності між, наприклад, посиленням релігії—з одного боку, та посиленням поваги до влади і авторитету, критичного ставлення до абортів і лідерських амбіцій жінок—зіншого. Тим самим, висновки міжкультурного дослідження цінностей доводять, що підтримка гендерної рівності (у питаннях шлюбу, сім'ї, статі та сексуальної орієнтації) є наслідком широких культурних змін, які трансформують індустріально розвинені суспільства до розбудови демократичних інститутів [1]. Ці висновки дозволяють сформулювати аналітичну перспективу нашого дослідження, яка полягає у вивченні тенденцій трансформації політичного режиму України та Росії крізь «гендерну лінзу» - з точки зору політичного вирішення гендерних питань.

Методи дослідження

З огляду на вище зазначене, методологічним підходом нашого дослідження стане порівняльний аналіз процесу трансформації гендерної політики України та Росії. Під гендерною політикою ми розумітимемо комплексні дії держави, скеровані на регулювання гендерних відносин, що відобразатиметься в нормативно-правових документах, які легітимують схвалюваний державою гендерний порядок. Визначені тенденції у легітимації певного типу гендерного порядку в обох країнах, дозволять проілюструвати зв'язок між курсом держави на лібералізацію/традиціоналізацію гендерних норм і (де)демократизацією політичного режиму загалом.

Результати дослідження

Межі деконструкції радянської політичної системи та масштаб демократичного реформування політичного режиму, на який готові були піти українські та російські політичні еліти на початку 90-х років, можна побачити вже на рівні декларування фундаментальних норм у своїх конституціях. Нова концепція політичної організації суспільств на засадах розбудови демократичного режиму, помістила у фокус конституційної оптики питання прав людини, що закріплювали широкий спектр андискримінаційних норм, включно з недискримінацією за ознакою статі. І вже на цьому етапі—закладання рамкових положень, країни почали виявляти принципові відмінності. Так Конституція Росії 1993 року у статті 19 фіксувала зобов'язання держави гарантувати рівність прав та свобод людини і громадянина незалежно від *статі*, раси, національності тощо. І хоча далі у цій статті зобов'язання держави посилюються доповненням про заборону на будь-які форми обмежень за ознаками соціальної, расової, національної, мовної та релігійної приналежності, все ж статева ознака до цього докладно окресленого переліку не увійшла [2]. Більше за те, цей перелік було викладено у вичерпному формулюванні - без указання на можливість його розширення.

Конституція ж України 1996 натомість залишає відкритим перелік ідентифікаційних ознак, за яким не може бути ані привілеїв, ані обмежень, адже Стаття 24, перераховуючи ознаки (раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання й мови), доповнює їх важливим розширенням - «або іншими ознаками» [3]. Такий підхід спрощує включення не вказаних категорій осіб або груп до сфери дії нових антидискримінаційних положень у чинних законах, що і було здійснено у 2015 році при прийнятті змін до Кодексу законів про працю України, зумовлених необхідністю гармонізації законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації з правом Європейського Союзу. Нова редакція статті 2 Кодексу поширювала заборону дискримінації у сфері праці та прямого і непрямого обмеження

прав працівників за ознакою гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації, підозри чи наявності захворювання на ВІЛ/СНІД тощо [4]. Тим самим, вже на стадії закладання основ антидискримінаційної політики прослідковуються важливі розбіжності у правових підходах держав, оскільки Україна заклала фундамент більшої відкритості й толерантності до нових норм і цінностей.

Курс на культурну та політичну плюралізацію України та Росії на початку 90-х років підтверджується і лібералізацією законодавства у сфері прав гомосексуальних людей. Обидві держави, щоправда із відстанню у два роки (в Україні у 1991 р., в Росії у 1993 р.), змінили статтю «про мужолозтво» (стаття 121 у Кримінальному кодексі РФСР та 122 у КК УРСР), яка передбачала покарання до 5 років ув'язнення і зчаста застосовувалася як каральний інструмент до політично незручних фігур. Відтепер добровільні сексуальні стосунки за згодою декриміналізувалися, а відповідальності підлягали тільки насильницькі стосунки між чоловіками. Прикметно, що зазначені зміни хоч і були впроваджені ще у перші роки незалежності, проте у обох країнах це рішення не викликало широкого відгуку серед політиків і їхня мотивація підштовхувалася здебільшого зовнішніми зобов'язаннями в рамках євроінтеграційних процесів та задекларованим курсом на демократизацію політичної системи. Інертність була особливо помітна в Росії, де цей закон ухвалюється на два роки пізніше ніж в Україні й до того ж, репресивні норми радянського закону активно застосовувалися ще у першому півріччі 1992 року, коли за статтею про «мужолозтво» було засуджено 227 людей. І навіть після скасування у 1993 році цієї статті, раніше засуджених за нею не звільнили [5].

На початку нового століття в Україні та Росії інтенсифікується полемічний процес щодо необхідності прийняття адресних законів, якими б забезпечувалася дієвість декларованих конституціями норм статевої рівності. У 2005 році в Україні таки вдається, хоч і шляхом складних компромісів (зокрема в частині вилучення із тексту законодавчого проекту терміну «гендер»), ухвалити Закон «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». Очевидно цьому сприяли ті трансформації політичного режиму, що були наслідком «Помаранчевої революції» та перемоги продемократичного кандидата В. Ющенка на президентських виборах. Цей закон став символічним меседжем Європейському Союзу та іншим західним партнерам, що Україна має серйозні наміри рухатися у бік розбудови паритетної демократії, цілі якої були визначені як пріоритетний напрям у міжнародному праві. Також цей закон проілюстрував, що українське суспільство загалом та його політичні представники пройшли за ці роки великий еволюційний шлях, адже перший законопроект щодо забезпечення рівності прав чоловіків і жінок подавався на розгляд ще у 1999 році, але тоді він не мав перспектив бути ухваленим.

В Росії ж законопроект «Про державні гарантії прав і свобод чоловіків і жінок і рівних можливостей для їх реалізації», що був прийнятий у першому читанні ще у 2003 році абсолютною більшістю голосів (340 з 352), так і не став законом. Його остаточне ухвалення відкладалося на невизначений час, а за 15 років потому - у 2018 році взагалі було відхилено. У 2016 році було провалено схвалення ще одного знакового законопроекту - «Про профілактику сімейно-побутового насильства» (№ 1 183 390-6), який хоч і не передбачав належної кримінальної відповідальності за сімейно-побутове насильство, проте містив докладний опис його форм—фізичного, психологічного, сексуального та економічного, та міг стати першим кроком у створенні ефективних механізмів запобігання домашньому насильству та руйнування традицій патріархальної родини. Натомість на початку 2017 року було майже одностайно проголосовано (1 «проти» і 1 «утримався») законопроект про декриміналізацію домашнього насильства, згідно з яким з Кримінального кодексу була видалена стаття «Побої» та введена адміністративна відповідальність за побої близьких родичів (у першому його вияві), що підтвердило невипадковість провалу законопроекту 2016 року та остаточне укріплення цінності авторитарної родини для путінського режиму. У цьому ж році курс Росії на утвердження патерналістської гендерної політики із вираженим акцентом на відновлення традиційної моделі розгляду жінки як об'єкта державної опіки був закріплений Розпорядженням Уряду «Національної стратегії дій в інтересах жінки на 2017-2022 роки» та оновленою версією від 2023 року. І хоча в новій Стратегії були згадані такі форми насильства як переслідування чи домагання на робочому місці, домашнє насильство було мінімалізоване у поданні та віднесено до категорії «соціальних негараздів жінок» [6].

З обранням у 2000 році Володимира Путіна на пост президента Росії спостерігається виразний консервативний поворот у політиці, включно з відмовою від деяких гендерних реформ і прийняття законів, що повертають патріархальний уклад в родинне життя та посилюють репродуктивну роль жінок у суспільстві. Так Концепція демографічного розвитку Російської Федерації на період до 2015 року (2001 р.), Концепція демографічної політики Російської Федерації на період до 2025 року (2007 р.) та Концепція державної сімейної політики (2013 р.) формулюють засади нової демографічної політики, що ґрунтується на потребі зміцнення інституту сім'ї і традиційних сімейних цінностей. До цих цінностей Концепція (2013 р.) відносить цінності шлюбу, який розуміється як зареєстрований державними органами союз чоловіка і жінки, укладений з метою створення родини, народження та (чи) спільного виховання дітей. До пріоритетів державної сімейної політики відносять також і відродження та збереження духовно-моральнісних традицій в сімейних стосунках та вихованні [7]. У загальних положеннях до проекту цієї Концепції широко і пишномовно говорилося

про те, що «російське православ'я посилює духовний зміст роду та родини», оскільки сім'я не просто соціальна спілка, але «духовний стільник, «мала церква» [8, с. 4]. Таке посилення на російське православ'я і проведення прямої аналогії родини із церквою очевидно вказують на символічне використання політичними елітами цього зв'язку як маркера національної ідентичності [9] та окреслюють ідеальну модель родини патріархального зразка.

«Мала церква» - це чітко артикульована проєкція ієрархічних відносин з патріархом на чолі, в межах якої підпорядкування є частиною природних норм. Законодавчі ж норми, що декриміналізували домашнє насильство, тепер остаточно укладаються у щільну логіку авторитарної піраміди влади, де влада є атрибутована конкретним суб'єктам. Фактично відбувається редукція еволюційного розвитку влади та її розуміння як структурного феномену (реляційної природи) до силового ресурсу володіння. Власне, авторитарна влада і є глибоко есенціальна, оскільки її легітимація завжди спирається на принцип аналогії. Надзвичайні повноваження і покору така влада забезпечує через ідею аналогії світського «бога» із сакральним Божеством, і така роль є визначеною долею, кров'ю і провидінням. Джерело продукування істини та центр сили, що диктує свою волю має бути концентрованим в земній проєкції трансцендентного, яка у свою чергу стає моделлю для функціонування безлічі інших влад атрибутивного характеру. У такій моделі влади сім'я стає універсальним інструментом, здатним ретранслювати єдину істину та волю усім суспільним організмом, і насамперед йдеться про її традиційний тип—примусової (авторитарної) сім'ї. Вільгельм Райх ще у 30-40-х роках ХХ століття доводив, що традиційна сім'я є фабрикою авторитарних ідеологій та консервативних структур, тож сім'я є не тільки механізмом репродуктивного відтворення нації, але й інститутом «продукування» лояльних громадян [10, с. 138-139].

Те, що російська гендерна політика стосовно жінок є елементом ширших авторитарних тенденцій, підтверджує і наступ на права ЛГБТ+ спільноти. Найвиразніше цей наступ проявив себе у 2013 році, коли був прийнятий «Закон про заборону пропаганди нетрадиційної статевої орієнтації серед неповнолітніх». Закон красномовно продемонстрував не тільки свій гомофобний характер, але й став сигналом про закріплення антиліберального та антизахідного курсу російської влади в цілому. Цей сигнал було почуто Європейським судом з прав людини, який дав чітку оцінку даному закону як дискримінаційному і такому, що суперечить цінностям демократії загалом: «ухвалюючи такі закони, влада посилює стигматизацію та упередження і заохочує гомофобію, що є несумісним з поняттями рівності, плюралізму та толерантності, властивими демократичному суспільству» [11]. Проте російську владу вже не могли зупинити жодні рішення, адже курс на ескалацію було вже визначено остаточно. Як було обрано й імідж Росії як держави, що очолює хрестовий похід проти гендерної «лихоманки» Заходу, та позиціонує себе

захисницею «релігійних, культурних та історичних традицій і цінностей» [12, с.7]. Ба більше, як вказується в дослідженні дезінформаційних кампаній про ЛГБТІ+ людей в ЄС, Захід і Європа стають мішенню іноземного впливу, який використовує стратегію експлуатації соціальних проблем, що викликають розбіжності. І хоч російський уряд називається не одним гравцем на цьому поприщі впливу, та все ж його роль визнавалася як ключова ще далеко до повномасштабного вторгнення в Україну— часу, коли всі маски були зірвані, а «русскій мір» концептуально оформився у контр-ідеологію на засадах анти-західних, антиліберальних та антидемократичних цінностей. Тож закон 2022 року [13], який одногосло підтримали всі 400 присутніх депутатів про заборону «пропаганди нетрадиційних сексуальних стосунків» тепер уже і повнолітніх громадян та заборона діяльності на території РФ «міжнародного громадського руху ЛГБТ», стали лише черговим етапом у закручуванні спіралі авторитаризму.

Проводячи аналітичні паралелі між подіями і процесами, що мали місце в Росії та Україні від часу незалежності, слід пам'ятати і про синхронізацію певних політичних рішень і дій, що мали місце в різні періоди сучасної історії, зокрема у періоди зближення, як от за часів президентства В.Януковича. Авторитарний відкат за каденції четвертого президента виявляв себе, до прикладу, і у спробах заафішувати свою прихильність «традиційним цінностям» за зразком російського сценарію. У жовтні 2012 року Верховна Рада України ухвалила у першому читанні Проект Закону (№ 8711) про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо захисту прав дітей на безпечний інформаційний простір) [14], який був поданий на розгляд ще у червні 2011 року. Цей законопроект, як і три інших (№10290, № 1155, №10729), подані до парламенту цього ж року просувають один і той самий наратив щодо небезпеки пропаганди гомосексуальності спрямованої на дітей (№8711, №1155 та №10290) чи і загалом моральної шкоди пропаганди гомосексуальних і бісексуальних стосунків усьому населенню (№10729). І, попри те, що ці законопроекти були подані раніше, ніж прийнятий згаданий вище російський закон, український бум гомофобної законотворчої активності був лише відгомонам хвилі законодавчих ініціатив країни сусіда. Річ у тім, що регіональні закони про заборону «пропаганди гомосексуалізму» в Росії почали впроваджуватися ще від 2006 року, коли вперше депутати рязанської обласної думи ввели штрафи за публічні дії, скеровані на пропаганду гомосексуалізму (мужелозства та лесбійства) серед неповнолітніх. Пізніше цей досвід поширився іншими регіонами, включно із Санкт-Петербургом, де було ухвалено Закон про заборону «пропаганди ЛГБТ» у Санкт-Петербурзі (№ 108-18) [15]. Загалом у 11 регіонах ці норми діяли у тих чи тих формулюваннях.

На відміну від Росії, прийнятий українським парламентом у першому читанні законопроект №8711 так ніколи і не став законом. Інші законопроекти взагалі знімалися з розгляду, не доходячи до голосування у Верховній Раді.

Українські депутати не стали йти врозріз суспільному запиту на зближення з Європою та не пішли на конфронтацію із міжнародними інституціями. Адже і депутати Парламентської асамблеї Ради Європи і Верховний комісар ООН з прав людини, і міжнародна організація Amnesty International звернулися із закликами до Верховної Ради не ухвалювати ці закони з огляду на суперечливість законопроекту фундаментальним цінностям ліберальної демократії та фундаментальним антидискримінаційним правовим нормам, закріплених у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, Європейській конвенції про захист прав людини і основних свобод тощо. До того ж на кін була поставлена доля рішення Європарламенту щодо лібералізації візового законодавства між Україною та Європою, що відіграло чи не ключову роль у гальмуванні гомофобних ініціатив.

Окремо слід звернути увагу на партійну приналежність ініціаторів згаданих українських законопроектів. Більшість авторів, як можна було б передбачити, вийшли з лав Комуністичної партії чи Партії регіонів, проте серед групи авторів проекту закону № 8711 були і представники Блоку «Наша Україна—Народна сомооборона» і «Блоку Юлії Тимошенко—Батьківщина». Про таку «репрезентативну» міжфракційну підтримку свідчить і кількість набраних голосів - за нього проголосували аж 289 депутатів. Власне, співпадіння інтересів лівих (проросійських) сил із правоцентричними національними силами лежало у площині «традиційних цінностей», під якими одні розуміли ксенофобську (антиліберальну) вендету та інструмент політичних маніпуляцій, а інші—виклик канонам церкви, інституту сім'ї та нації. Для перших потреба боротьби з нормалізацією гомосексуальності у публічному дискурсі була видом боротьби з ліберальними цінностями західного світу. Це конфлікт закорінений у радянську суміш ксенофобії всіх видів, включно з політичною гомофобією, яка культивується державою в інтересах плекання «гігієни» комуністичної ідеології та протидії шкідливому вірусу розбещених західних демократій. Для других—це боротьба природного проти штучного, норми проти девіації, традиції проти деструктивної інновації. Роль синтетичного клею між позиціями протилежних політичних сторін відіграла церква. Пострадянська клерикалізація лівих та традиційна релігійність правих дозволили з ентузіазмом підтримати заяви представників всіх християнських Церков України, які у 2007 та 2010 роках на спільній нараді проголосили Декларацію «Про негативне ставлення до гріха гомосексуалізму, його пропагування в суспільстві та спроб легалізації так званих одностатевих шлюбів (реєстрації одностатевих партнерств)» [16]. З метою засвідчити свою спільну позицію щодо дотримання принципів християнської моралі декларанти заявляли: «Як християни ми не ставимося вороже до осіб, які вважають себе гомосексуалістами, але ми категорично проти того, щоб гомосексуальний спосіб життя й поведінка трактувалися як природні, нормальні й корисні для суспільства й особистості. Ми проти того,

щоб гомосексуалізм належав до переліку прав людини, пропагувався, як варіант норми статевого життя, і щоби держава заохочувала своїх громадян до одностатевих сексуальних стосунків через їх зрівняння з традиційним шлюбом» [17].

Як бачимо, церковне трактування небезпеки гомосексуальних стосунків підважує самі основи цивілізаційних досягнень, оскільки декларація прямо вказує на неприйнятність поширення прав людини на людей з гомосексуальною орієнтацією, а прагнення до легалізації одностатевих шлюбів трактується як заохочення до гомосексуальності. Хоча саме додавання до міжнародних прав людини прав ЛГБТІК наприкінці ХХ століття стало другим масштабним інклюзивним розширенням прав людини після включення до них виборчого права жінок. І таке розширення символізувало досягнення сучасного егалітарного плюралізму [18]. Та попри окреслені еволюційні зміни у міжнародному праві, ставлення до гомосексуальності було і залишається однією із небагатьох позицій, щодо якої представники усіх християнських конфесій та деномінацій знаходили спільну мову. Ба більше, навіть в сьгоднішніх умовах позиція православних церков, зокрема і Української Православної Церкви (Православної Церкви України) залишається незмінною, що засвідчує ухвалення нової Декларації Помісного Собору ПЦУ від 27.07.2023 року «Про негативне ставлення до гріха содомії (гомосексуалізму)...» [19].

Власне церква завжди була дуже корисним союзником у боротьбі з тим, що таврувалося як «гендерна ідеологія». А Російська православна церква вже давно очолює цю антигендерну та анти-ЛГБТ кампанію і не лише в Росії. Саме прагнення збереження «традиційних християнських цінностей», під чим зазвичай розуміли захист традиційного шлюбу між чоловіком і жінкою, стало спільним інтересом РПЦ і Ватикану про що відверто у 2011 році заявляв Патріарх Кирило: «Російська Православна Церква і Римо-Католицька Церква вже зараз можуть тісно взаємодіяти в тих сферах, де їхні позиції збігаються, наприклад, захист традиційних християнських цінностей у Європі. . . . [що] може стати основою для подальшого розвитку співпраці з використанням платформ, наданих міжнародними організаціями: ООН, ОБСЄ, органами ЄС» [20]. І у 2016 очільник РПЦ разом із Папою Франциском таки ухвалили резолюцію, де йшлося про важливість оберігання шлюбу від зрівняння його з одностатевими союзами. Прикметно, що російська влада розглядала РПЦ як інструмент не лише внутрішнього вжитку, а використовувала її як важливий канал просування месійної ролі Росії у порятунку європейської цивілізації від загрози виродження фундаментальних її цінностей. Активна робота з розгортанням антигендерних кампаній велася Росією і на політичному, і, навіть, на академічному «фронтах». К.Мосс докладно описав комплекс формальних і неформальних заходів так чи інакше підтримуваних урядом Росії, які організовувалися для зміцнення зв'язків із правими європейськими

політиками, зокрема із Г. Штрахе та М. Ле Пен [21]. І питання засудження та вироблення шляхів протидії гендерній ідеології як базовій цінності ліберальних демократій стояло ключовим на цих заходах.

Проте спроби Росії просунути через УПЦ МП та проросійських політичних і медійних акторів наратив «священої війни» проти просування цінностей гендерного паритету та недискримінації в Україні, поступово зазнавав одну за одною поразки. Гендерна нормативно-правова база в Україні від часу прийняття ключового закону 2005 року поповнилася цілою низкою законів, планів, програм та рекомендацій, реалізація яких покладалася як на центральну вертикаль органів державної влади, так і на органи місцевого самоврядування. Важливим етапом у підтвердженні курсу України на зближення із стандартами Європейського Союзу став Закон «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» (2012 р.). І хоча громадянське суспільство, голосом Коаліції з протидії дискримінації в Україні (об'єднання організацій громадянського суспільства та незалежних експертів), закликала ветоувати законопроект, який на їхню думку містив «невиправдано обмежений перелік антидискримінаційних ознак» та не запроваджував «створення ефективного механізму захисту від дискримінації» [22], закон таки було введено в дію. Розширений же ним фрейм андискримінаційної риторики було посилено введенням до закону нових українському правовому полю термінів «прямої» і «непрямої дискримінації», «підбурювання до дискримінації», «утиску» і «позитивних дій» [23], що безумовно мало позитивний ефект у становленні відносин недискримінації на всіх рівнях суспільної організації.

Наступні ж редакції цього закону як і прийняття інших законів, значною мірою були обумовлені інтенсифікацією євроінтеграційного процесу загалом та вимогами, які Україна зобов'язалася виконати в межах реалізації Плану дій з візової лібералізації (2010 р.). І вже після Революції Гідності 2014 року Україна переходить до етапу глибоких суспільно-політичних трансформацій, які супроводжувалися реформами, спрямованими на наближення до європейських стандартів та створення більш демократичного суспільства. В цьому контексті гендерні питання стали важливим аспектом реформ і боротьби за гендерну рівність. Так законами України «Про політичні партії» (2013 р.) та «Про місцеві вибори» (2015 р.) вперше закріплювалося гендерне квотування як принцип формування виборчих списків, що передбачав представництво кожної статі у списках не менше 30% від загальної кількості кандидатів. Виборчий кодекс (2019 р.) поширив вимогу гендерного балансу та вдосконалив формулювання щодо гендерного квотування, конкретизувавши принцип представництва чоловіків і жінок у кожній п'ятірці списку - не менше двох кандидатів кожної статі, що піднімає поріг представництва до 40%.

Врешті, у 2018 році Верховна рада ухвалює Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (2018 р.) і у червні 2022 році, під час повномасштабного військового вторгнення, ратифікує

Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами - більш відому як Стамбульська конвенція. Ці правові події мають велике значення, оскільки вони закріплюють кримінальну відповідальність за гендерно зумовлене насильство, що має істотно посилити превентивну дію цих норм. Ухвалені законодавчі рішення егалітаризують характер стосунків у родині та нівелюють культивування жіночої покори як норми традиційної родини. Окрім того, ці події є індикатором прийняття українським суспільством цінностей нової гендерної культури, що передбачає усвідомлення неприпустимості використання утиску (в усіх його формах) як засобу упорядкування конфлікту у будь-якій сфері—приватній чи публічній.

Додатковим свідченням радикальної зміни не тільки політичних пріоритетів, але й цінностей українців можуть стати соціологічні дослідження громадської думки в питанні ставлення до ЛГБТК людей. За даними загальнонаціонального опитування, розробленого Національним демократичним інститутом (NDI) в Україні та проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) у січні 2023 року, переконлива більшість опитаних (58%) загалом погодилися з тим, що ЛГБТК люди повинні мати такі самі права, як і решта громадян України, а 56% погодилися з тим, що ЛГБТК люди мають право на реєстрацію цивільних партнерств [21]. Порівняння цих даних із даними попередніх років засвідчує, що українці пройшли стрімкий прогрес менше ніж за 10 років, адже ще у 2016 році лише 33,4% респондентів підтримували повне рівноправ'я всіх людей, не залежно від їхньої сексуальної орієнтації [24]. Тож, очевидно, що війна від початку своєї гібридної фази і тим паче в період повномасштабного вторгнення, стала каталізатором зростання запиту на цінності ліберальної демократії, зокрема цінності толерантності та визнання. Значення цих норм актуалізується для українців не тільки з огляду на протиставлення ціннісних засад української ідентичності ідентичнісним параметрам ворога, але й з огляду на потребу внутрішньої консолідації для ефективної протидії зовнішнім викликам. Проте важливим залишається і значення підтримки й толерації норм ліберальної гендерної культури для укорінення демократії як цінності та політичного інституту.

Висновки

Порівняння процесів формування гендерної політики та особливостей законодавчого закріплення норм, що відображають панівні цінності суспільства та влади стосовно питань гендерної рівності в Україні і Росії дозволили виявити істотні відмінності у готовності обох країн до комплексної імплементації норм гендерної рівності у питаннях сім'ї, статі та сексуальної орієнтації. Просування «традиційних цінностей» як апології патріархальної родини та гомофобії в Росії, і нормативно-правове утвердження цього

консервативного курсу стало елементом авторитарних політик, де традиційній (примусовій) сім'ї відведена не тільки роль репродуктивного відтворення нації, але й продукування лояльного громадянина. Тим самим, можна стверджувати, що есенціалістські, сімейні та гомофобні наративи, як і нормативно-правові дії з їх імплементації в Росії, відіграли ширшу роль ніж бути антитезами ліберальній західній ідеології. Вони стали інструментом консолідації авторитарного режиму. Тобто прагнення політичного режиму визначати гендерний порядок крізь гетеро-патріархальний фокус регулювання статевих відносин та відродження традиційної (примусової) родини стає характерним маркером процесів дедемократизації—авторитарного відкату.

Натомість, в Україні, попри періоди синхронізації політичних процесів з російськими та наявність внутрішніх клерикальних консервативних впливів, спостерігається процес поступової лібералізації норм гендерної культури, що знаходить відображення у розширенні антидискримінаційної нормативно-правової бази, закріпленні культури гендерного паритету та зростанні толерантності до людей з іншою сексуальною орієнтацією.

Отже гендерна політика обох країн може слугувати демонстративною моделлю для розуміння еволюції політичних режимів України та Росії (їх демократизації чи демократичного відкату - дедемократизації), де інституційні стратегії регулювання гендерних відносин є проєкцією загально-політичних процесів, котрі відображають ціннісні уявлення носіїв влади щодо суспільно-політичного курсу розвитку країни.

Примітка

Стаття підготовлена за матеріалами власної доповіді: «Політика гендерної рівності як індикатор (де)демократизації політичного режиму: на прикладі політико-правових рішень державної влади України та Росії» // Виклики толерантності в умовах російської воєнної агресії : матеріали Всеукраїнської науково-дискусійної платформи, яка прцурочена до Міжнародного дня толерантності, м. Кропивницький, 16 листопада 2023 року. Кропивницький : ДонДУВС, 2023. С. 59-63.

Footnote

The article was prepared based on the materials of his own report: «The policy of gender equality as an indicator of (de)democratization of the political regime: on the example of the political and legal decisions of the state authorities of Ukraine and Russia» // Challenges of tolerance in the conditions of Russian military aggression: materials of the All-Ukrainian Scientific and Discussion Platform, which timed to the International Day of Tolerance, Kropyvnytskyi, November 16, 2023. Kropyvnytskyi: DonDUVS, 2023. P. 59-63. [in Ukrainian].

Список посилань

1. Inglehart, R & C. Welzel. 2005. *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence*. New York: Cambridge University Press.
2. Конституция Российской Федерации. Принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 года с изменениями, одобренными в ходе общероссийского голосования от 1 июля 2020 года. URL: <http://www.constitution.ru/10003000/10003000-4.htm>.
3. Конституція України. Документ 254к/96-ВР, перша редакція — Прийнята 28.06.1996р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/ed19960628#Text>.
4. Про внесення зміни до Кодексу законів про працю України щодо гармонізації законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації з правом Європейського Союзу : Закон України від 12 листопада 2015 року № 785-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/785-19#Text>.
5. Пивоваров Сергій, Спірін Євген. 88 років тому Сталіну доповіли про «шпигунську змову» геїв, і він оголосив їх поза законом. *Бабель*. URL: <https://babel.ua/texts/69767-88-rokiv-tomu-stalinu-dopovili-pro-shpigunsku-zmovu-gejiv-i-vin-ogolosiv-jih-poza-zakonom-zgaduyemoyak-v-srsr-gomoseksualiv-likovali-u-psihlikarnyah-a-za-muzholoztvo-sudili-disidentiv-i-chekistiv>.
6. Национальная стратегия действий в интересах женщин на 2023-2030 годы. *Распоряжение Правительства РФ от 29.12.2022 № 4356-р Об утверждении Национальной стратегии действий в интересах женщин на 2023 - 2030 годы*. URL: <https://mintrud.gov.ru/ministry/programms/37/4>.
7. Концепция государственной семейной политики в Российской Федерации на период до 2025 года, утверждена распоряжением Правительства Российской Федерации от 25 августа 2014 года N 1618-р. URL: <https://docs.cntd.ru/document/420217344>.
8. Концепция государственной семейной политики Российской Федерации на период до 2025 года (общественный проект): в 3-х частях // Составитель Мизулина Е.Б. и др./ЧАСТЬ 1. Москва, 2013. URL: https://social-orthodox.info/materials/5_4_kontseptsiya_gosudarstvennoj_semejnoj_politiki.pdf.
9. Stella, F. and Nartova, N. (2015) Sexual citizenship, nationalism and biopolitics in Putin's Russia. In: Stella, F., Taylor, Y., Reynolds, T. and Rogers, A. (eds.) *Sexuality, Citizenship and Belonging: Trans-National and Intersectional Perspectives*. Series: *Advances in critical diversities*

- (1). Routledge: London, pp. 24-42. ISBN 9781138805040 DOI: 10.4324/97811315752563
10. Тукаленко Інна. Гендерні політики. Навчальний посібник. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2018. 199 с.
 11. Case of Bayev and others v. Russia, Reports of Judgments and Decisions 20/06/2017. *European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22languageisocode%22:\[%22ENG%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22JUDGMENTS%22\],%22itemid%22:\[%22001-174422%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22languageisocode%22:[%22ENG%22],%22documentcollectionid%22:[%22JUDGMENTS%22],%22itemid%22:[%22001-174422%22]}).
 12. Cecilia Strand, Jakob Svensson (2021). Disinformation campaigns about LGBTI+ people in the EU and foreign influence. Briefing Requested by the INGE committee. Policy Department, Directorate-General for External Policies. 30 p. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/653644/EXPO_BRI\(2021\)653644_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/653644/EXPO_BRI(2021)653644_EN.pdf).
 13. О внесении изменений в Федеральный закон «Об информации, информационных технологиях и о защите информации» и отдельные законодательные акты Российской Федерации. Федеральный закон от 05.12.2022 № 478-ФЗ. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202212050019?index=1&rangeSize=1>.
 14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо захисту прав дітей на безпечний інформаційний простір). Проект Закону (№ 8711) https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=40734.
 15. О внесении изменений в Закон Санкт-Петербурга «Об административных правонарушениях в Санкт-Петербурге. Закон Санкт-Петербурга (№ 108-18) от 7 марта 2012. URL: <http://www.gov.spb.ru:3000/noframe/law?d&nd=537913971&prevDoc=891831166>.
 16. Лаврик Денис. Гомофобія в Україні: тенденції постмайданного періоду. *Журнал соціальної критики «Снільне»*. URL: <https://commons.com.ua/uk/gomofobiya-v-ukrayini/>.
 17. Декларація християнських Церков України «Про негативне ставлення до гріха гомосексуалізму, його пропагування в суспільстві та спроб легалізації так званих одностатевих шлюбів (реєстрації одностатевих партнерств)» від 10 червня 2010 р. URL: <https://docs.ugcc.ua/1144/>.
 18. Phillip Ayoub, Kristina Stoeckl (2024). The Global Resistance to LGBTIQ Rights. *The Journal of Democracy*. Volume 35. Issue 1. Page numbers 59–73.
 19. Декларація Помісного Собору Української Православної Церкви (Православної Церкви України) «Про негативне ставлення до гріха содомії (гомосексуалізму), його пропаганди у суспільстві, до гендерної ідеології і так званих одностатевих шлюбів (одностатевих співжиттів)», прийнята на засіданні 27 липня 2023 року. URL:

<https://www.pomisna.info/uk/document-post/deklaratsiya-pomisnogoborou-upts-ptsu-27-lypnya-2023-r-pro-negatyvne-stavlennya-do-griha-sodomyi-gomoseksualizmu/>.

20. Kevin Moss. Russia as the saviour of European civilization: Gender and the geopolitics of traditional values (Anti-Gender Campaigns in Europe. Roman Kuhar; David Paternotte Publisher: Rowman & Littlefield International, Year: 2017 DOI: <http://dx.doi.org/10.4312/as.24.3.95-96>
21. Можливості та перешкоди на шляху демократичного переходу України : Загальнонаціональне телефонне опитування 4 - 16 січня, 2023 р. NDI, КМІС. URL: https://www.ndi.org/sites/default/files/January_2023_Ukraine_wartime_survey_UKR.pdf.
22. Правозахисники збирають підписи для ветоування Закону «Про засади запобігання та протидії дискримінації». Українська Гельсінська спілка з прав людини. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/pravozahysnyku-zbyrayut-pidpysy-dlya-vetuvannya-zakonu-pro-zasady-zapobihannya-ta-protydiji-dyskryminatsiji/>.
23. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні, перша редакція : Закон України від 06.09.2012 № 5207-VI, URL: https://ips.ligazakon.net/document/t125207?an=1&ed=0000_00_00.
24. Сприйняття ЛГБТ людей та їх прав в Україні: травень 2022 року. Аналітичний звіт. URL: https://gay.org.ua/publications/AReport_NashSvit_May2022.pdf.

Referenses:

1. Inglehart, R & C. Welzel. 2005. Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence. New York: Cambridge University Press.
2. Constitution of the Russian Federation. Adopted by a national vote on December 12, 1993, with amendments approved during a nationwide vote on July 1, 2020. URL: <http://www.constitution.ru/10003000/10003000-4.htm>. [in Russian].
3. Constitution of Ukraine. Document 254k/96-VR, first edition— Adopted on June 28, 1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/ed19960628#Text>. [in Ukrainian].
4. On amending the Code of Labor Laws of Ukraine regarding the harmonization of legislation in the field of prevention and countering discrimination with the law of the European Union: Law of Ukraine dated November 12, 2015 No. 785-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/785-19#Text>. [in Ukrainian].
5. Serhiy Pyvovarov, Evgeny Spirin. (2021). 88 years ago, Stalin was tipped off about a gay «espionage plot» and outlawed them. Babel. URL: <https://babel.ua/texts/69767-88-rokiv-tomu-stalinu-dopovili-pro->

15. On making changes to the St. Petersburg Law «On Administrative Offenses in St. Petersburg. Law of St. Petersburg (No. 108-18) dated March 7, 2012. URL: <http://www.gov.spb.ru:3000/noframe/law?d&nd=537913971&prevDoc=891831166>. [in Russian].
16. Lavryk Denys. (2015). Homophobia in Ukraine: trends of the post-Maidan period. The 'Commons' journal of social criticism. URL: <https://commons.com.ua/uk/gomofobiya-v-ukrayini/>. [in Ukrainian].
17. Declaration of the Christian Churches of Ukraine «On the negative attitude towards the sin of homosexuality, its promotion in society and attempts to legalize so-called same-sex marriages (registration of same-sex partnerships)» dated June 10, 2010. URL: <https://docs.ugcc.ua/1144/>. [in Ukrainian].
18. Phillip Ayoub, Kristina Stoeckl (2024). The Global Resistance to LGBTIQ Rights. *The Journal of Democracy*. Volume 35. Issue 1. Page numbers 59–73.
19. Declaration of the Local Council of the Ukrainian Orthodox Church (Orthodox Church of Ukraine) «On a negative attitude to the sin of sodomy (homosexuality), its propaganda in society, to gender ideology and so-called same-sex marriages (same-sex cohabitation)», adopted at a meeting on July 27, 2023. URL: <https://www.pomisna.info/uk/document-post/deklaratsiya-pomisnogo-soboru-upts-ptsu-27-lypnya-2023-r-pro-negatyvne-stavlennya-do-griha-sodomyi-gomoseksualizmu/>. [in Ukrainian].
20. Kevin Moss. Russia as the saviour of European civilization: Gender and the geopolitics of traditional values (Anti-Gender Campaigns in Europe. Roman Kuhar; David Paternotte Publisher: Rowman & Littlefield International, Year: 2017 DOI: <http://dx.doi.org/10.4312/as.24.3.95-96>
21. Opportunities and obstacles on the way to the democratic transition of Ukraine: Nationwide telephone survey January 4 - 16, 2023. NDI, KMIS. URL: https://www.ndi.org/sites/default/files/January_2023_Ukraine_wartime_survey_UKR.pdf. [in Ukrainian].
22. Human rights activists are collecting signatures to veto the Law «On Principles of Preventing and Countering Discrimination.» *Ukrainian Helsinki Union for Human Rights*. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/pravozahysnyky-zbyrayut-pidpysy-dlya-vetuvannya-zakonu-pro-zasady-zapobihannya-ta-protydiji-dyskryminatsiji/>. [in Ukrainian].
23. On the principles of preventing and countering discrimination in Ukraine, first edition: Law of Ukraine dated 06.09.2012 No. 5207-VI. URL: https://ips.ligazakon.net/document/t125207?an=1&ed=0000_00_00. [in Ukrainian].
24. Perception of LGBT people and their rights in Ukraine: May 2022. Analytical report. URL: https://gay.org.ua/publications/AReport_NashSvit_May2022.pdf. [in Ukrainian].

Inna Tukalenko

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0003-4169-6457>

e-mail: innet@online.ua

GENDER POLICY IN UKRAINE AND RUSSIA AS AN INDICATOR OF POLITICAL REGIME TRANSFORMATION

Abstract

The article analyses the legal framework for changes in gender policy in Ukraine and Russia since the collapse of the USSR. A comparative approach reveals and explains significant differences in the readiness of the two countries to move towards comprehensive implementation of gender equality norms in the areas of family, gender and sexual orientation. It proves that the promotion of 'traditional values' as an apology for the patriarchal family and homophobia in Russia, and the legal entrenchment of this conservative course, is a marker of the processes of de-democratisation and consolidation of the authoritarian regime. In Ukraine, on the other hand, we trace the process of gradual liberalisation of gender culture, which is reflected in the expansion of the anti-discrimination legal framework, the consolidation of a culture of gender parity, and the growth of tolerance towards people of different sexual orientations. It is established that the peculiarities of the evolution of gender policy in Ukraine and Russia are a projection of general political processes that reflect trends in the expansion or curtailment of democratic norms and institutions, and therefore can serve as an indicator of the transformation of political regimes.

Keywords: gender politics, gender and sexual orientation discrimination, homophobia, democratisation, regime transformation, authoritarian rollback.

Стаття надійшла до редакції 28.03.24

© Тукаленко І. А., 2024